

A félperifériától a centrum felé*

A könyvismertetés műfaja többféle megközelítést is lehetővé tesz. Ormos Mária, aki a *Századok* 2011/6. számában¹ írt elsőként e könyvről, a szerző nézőpontját vizsgálta elsősorban. Magam a főcímben jelzett probléma esettanulmányokban megragadható konkrét tényeire figyelek. Ámde mielőtt belekezdenék, érdemes magát a címet is szemügyre venni. A főcím is lényegre törő, amennyiben a probléma exponálása mellett a szerző álláspontját is tükrözi: egy fél évezredes, a 15-től a 20. századig terjedő korszak fő jellemzőjét látja ebben. A kötetben összegyűjtött – másutt korábban már megjelent – írások összerendezésének célja a főcímben megjelölt folyamat bizonyítása; a recenzens ezt keresi és találja meg.

Az alcím akár a szerző játékos kedvére is utalhat. A „még hosszabb” jelző nem komoly, tudományos megfontolásokat illusztrál. A spanyol történetírás kronológiai gyakorlata szárazabb ennél. A spanyolok számára az 1492 és 1808 közötti periódus a *historia moderna*, az 1808-tól (Napóleon inváziójának dátuma) 1898-ig terjedő periódus (Kuba elvesztése) jelenti a 19. századot, s az 1975-ig, Franco haláláig terjedő időszak elnevezése a *historia contemporánea*. Ami ezután következik, azt az egyetemi oktatásban legtöbbször a *historia actual* formulával jellemzik. Persze Harsányi Iván nagyon is komoly, amikor a 20. századot egyetemes koordinátákban szemléli és a 2008-as világgazdasági válságig terjedő periódusként értelmezi, tanulmányainak elemzési íve rendre eddig is terjed.

A kötet indító tanulmánya a mediterráneumnak az európai történelemben betöltött szerepét vizsgálja. A szerző alapkérdése: „Hogyan alakult ki történelmileg a mediterráneum mai alapképlete?” Miként lett a 15–17. században még a „gazdaság-világ” központjában lévő mediterráneum az új, atlanti központú világgazdaság perifériájává? Harsányi igen impozáns historiográfiai áttekintésben mutatja be „a súlypont áthelyeződését”, „helycseréjét”,

* HARSÁNYI Iván: *A félperifériától a centrum felé. Spanyolország és Portugália a „hosszú 19.” és a még hosszabb 20. században*. Publikon Kiadó, Pécs, 2011. 357 p.

¹ *Századok*, 2011/6. 1558–1563.

amelynek során az egész Ibériai-félsziget periférikus zónává vált. A tanulmány végén sorra veszi ugyan a kérdéskör még kutatandó problémáit, de mindez nem oldja fel Ormos Mária hiányérzetét: „Most sem értem ugyanis, hogy két olyan ország(nak), amelytől a világkereskedelmi útvonal nemcsak nem távolodott el, de az egyenesen az ölébe hullt (...), miként került olyan kétségbeesítő helyzetbe, mint amilyenbe a 20. századra került” – írja.²

Ormos Mária, amikor ezt a *miértet* megfogalmazta, az ibér történelem alapkérdését vetette fel. A tanulmány adós maradt a válasszal – bár nem biztos, hogy ez feladata volt.

Mindenesetre a recenzens kéretlenül is kiegészítéssel szolgál. A válaszkérés ugyanis már igen korán elkezdődött a magyar történetírásban. Ám úgy látszik, hogy a problémával kapcsolatos, akkor nemzetközileg is újdonságnak számító eredmények kihullottak a magyar historiográfia emlékezetéből. Elsősorban Pach Zsigmond Pál kutatásait, s ott is *A kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi átrendeződésének kérdéséhez* című, 1968-ban a *Századokban* megjelent tanulmányát³ érdemes kiemelni, amelyet Romsics Ignác is említ 2011-ben megjelent magyar historiográfiájában, hangsúlyozva, hogy ez az írás „*nagyon jól illeszkedett Immanuel Wallerstein néhány évvel korábban kifejtett centrum-periféria teóriájához.*”⁴

A helyzet azonban valójában úgy áll, hogy Wallerstein e témáról szóló könyve Pach említett tanulmánya *után hat évvel*, 1974-ben jelent meg. Pach gondolatmenetében – most csak Ormos Mária kérdését érintve – a központi probléma az *árforradalom* értelmezése és hatása az Ibériai-félszigetre, amely az ibériai királyságokban *fordított merkantilizmust* váltott ki. Ezért a beözönlő nemesfém ki is áramlott az országból, s másutt (Anglia, Hollandia, Franciaország) „*csatornázódott be*”, az eredeti tőkefelhalmozást stimulálva. Magam azt gondolom, hogy az árforradalom persze, éppen szakaszos és hullámtermészete miatt, szükségképpen

² Uo. 1559.

³ PACH Zsigmond Pál: *A kereskedelmi utak átrendeződésének kérdéséhez. Századok*, 1968. 5-6. sz. 863-891.

⁴ ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011. 433. (Kiemelés tőlem. – A. Á.)

annak az országnak a gazdaságát rombolta, ahol kikötöttek az ezüstflották (Cádiz és Sevilla), s ahol ezért az áremelkedés új ciklusai/hullámai elkezdődtek. Az árforradalom problémájának más fontos vonásait megtalálhatjuk Zimányi Vera magyarországi „ármozgásokról” írott műveiben⁵ és Wittman Tibor igen korán (1957) megjelent *Az árforradalom és a világgpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai* című munkájában, amelyek – mint Wittman címe is utal rá – már a világgazdasági koordinátákban szemlélték e problémákat.

Ormos Mária *miértjének* megválaszolásakor azonban nem elég a külső, nemzetközi koordinátákra utalni, mérlegre kell tenni az Ibériai-félsziget belső fejlődésének sajátosságait is. Ebben Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmányából érdemes kiindulni.⁵ Amikor Szegeden én tartottam a kora újkori egyetemes történelmi szemináriumokat, gyakran adtam feladatként diákjaimnak: írják meg a tanulmány „negyedik”, hiányzó, ibériai fejezetét. A vizsgálódás során Szűcs Jenő szempontjait – az állam és a társadalom egymáshoz való viszonyát, az állam és az egyház kapcsolatát, a rendiség jellegzetességeit vagy hiányát, a városi szabadságjogok („a szabadságok kis körei”) létét vagy hiányát, a nemesség arányát a társadalomban stb. – használták. Az elemzés végeredménye rendre az volt, hogy az Ibériai-félsziget (főképpen Kasztília) erősen keleties, kelet-európai vonásokat mutatott. Ha ehhez hozzávesszük a zsidók és az átkeresztelkedni nem akaró mórok kiűzését (1492), az állami szolgálatot vállaló Inkvizíciót (amelyek maguk is éppen e keleties modellből következtek), jobban megközelíthető a *miértre* adható válasz.

A könyv címének logikáját követve a bevezető tanulmány után először *A közigazgatás sorsfordulói a 19. és a 20. századi Spanyolországban* című írást érdemes szemügyre venni. Az írás a periferikus lét alapvető jelentőségű problémáját mutatja be, noha a cím félrevezető, mert kevesebbet ígér, mint amiről valójában szó esik. Nem egyszerűen a közigazgatás, hanem az *államfejlődés* spanyol jellegzetességeiről van szó, amelyekről magyarul már olvashattunk, hiszen Wittman Tibor az 1960-as évek eleji abszo-

⁵ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981/3. sz.

lutizmusvitában maga is megfogalmazta álláspontját.⁶ Harsányi indokoltan indít a 16. században kialakult *Tanácsok* rendszerével, amelyek az államigazgatás legfelsőbb szintjén egy abszolutista állam képét mutatták anélkül, hogy a provinciák és a tartományok előjogait, különállását, belső kohézióját, hagyományait stb. érintették volna. Harsányi Iván ezt a centralizmus és a tartományok közötti viszonyt vizsgálja a 19–20. század különböző időszakában, kiemelve a központnak a tartományok alávetésére irányuló meg-megújuló szándékát. Különösen sok újat kínál az első és a második köztársaság időszakáról szóló elemzés, és egészen meglepő, hogy még az 1978-as demokratikus alkotmányban is megtaláljuk ennek a szekuláris feszültségnek az elemeit. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy a „közigazgatás e sorsfordulói” mögött a Spanyolországon belül születő kisnemzetek ambíciói is jelen vannak.

Ha jól értem a szerzőt, az évszázados küzdelem a központi államhatalom és a regionalizmus erői között az 1978-as alkotmányban egy korszerű, „centrum” típusú kompromisszumos modellhez vezetett, kitörve a félperifériát jellemző durva centralizmus (beleértve a diktatúrákat is) és a tartományi széttörtség kettősségéből – bár a szerző jelzi, hogy a folyamat mintha még nem zárult volna le. Az alkotmány ugyanis egy föderalista opció lehetőségét is magában foglalja. Ugyanerre a következtetésre jutott Ramón Tamames is, aki *La España alternativa* című könyvében⁷ e politikai küzdelem kimenetelét abban látja, hogy létrejöhet egy új modell: „tizenhét köztársaság egy monarchiában” (utalás arra, hogy ma 17 autonóm közösség alkotja Spanyolországot).

A félperiferikus Spanyolország másik fontos jellemzője – legalábbis a tanulmányok tükrében – a szélsőséges és állandósult politikai turbulencia, az *erőszak* (mint úri és plebejus politikai eszköz) tombolása a politikai konfliktusok időszakaiban. Erre

⁶ WITTMAN Tibor: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis*. T. XV. Szeged, 1964. 19–29. Spanyolul megjelent változata már címében is a spanyol (kasztíliai) abszolutizmus törökös vonására utal: WITTMAN Tibor: Sobre el presunto carácter „turco” del absolutismo espa ol del Siglo de Oro. *Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas*. Rosario, 1964. 309–320.

⁷ Ramón TAMAMES: *La España alternativa*. Espasa Calpe, Madrid, 1994.

utal Ormos Mária figyelmeztető kérdése is: „Mivel magyarázható az anarchisták nagy súlya” a 20. század első harmadában is? Kétségtelen, hogy az első köztársaság kantonalista tobzódása után az anarchizmus a második köztársaság időszakában szintén óriási, és – Harsányi enyhítő körülményeket is kereső véleménye ellenére – romboló, pusztító erő a milíciáival. De a spontán erőszak más köztársasági milíciáknak ugyancsak sajátja volt. A végleges választ Ormos Mária kérdésére a spanyol helytörténeti munkák fogják megadni, és a ma még ritkának számító ilyen munkák arra utalnak, hogy a *latifundiumok durva, kegyetlen világa, s a demokratikus harci eszközök hiánya* az oka e „primitív lázadók” állandósult erőszakkitöréseinek.⁸ A kegyetlenség a „nacionalista” táborban is megvan, ott azonban intézményesült, és szervezetté vált. A periférián jelentkező erőszaknak tehát mindkét „spanyol arca” megjelenik.

A kötetnek polgárháborúval kapcsolatos és más írásaiból is kitűnik, hogy az érdekeknek a korábban említett regionális töredezettségből fakadó sokszínűsége a politikai táborok belső konfliktusaként is jelentkezett. A különbség csak az, hogy Franco az eltérő ellenforradalmi politikai irányzatokat erővel/erőszakkal integrálta, míg a Népfront politikai szerkezete ezeket a különbségeket inkább felerősítette. A politikai kultúra az erőszakot preferálta mindkét oldalon, jelezve a spanyol társadalom demokratikus tapasztalatainak hiányát is.

Mindenesetre a Népfronton belüli konfliktusok, a szovjet szerepvállalás bemutatása, az NKVD spanyolországi akciói nyomán a Szovjetunióban tomboló, de a nemzetközi brigádokig is elérő trockizmus elleni „tisztogatások” ismertetése a könyv tanulmányainak legdrámaibb, erős szakirodalmi megalapozottságú része.

A Népfronton belül a konfliktusok alapja a *háború vagy/és forradalom vitája*, amelyet a kötet plasztikusan mutat be. A Népfront radikális csoportjai (anarchisták, szocialisták, kisnemzetek pártjainak egy része) a *forradalom* hívei voltak, míg a kommunisták a *háború* megvívásának aktualitását és elsőbbségét hirdették,

⁸ Vö. például Francisco ALÍA MIRANDA: *La guerra civil en retaguardia. Ciudad Real (1936–1939)*. Ciudad Real, 2005. 4. kiadás.

hogy a nyugati demokráciák támogatását megnyerjék. A legfrissebb szakirodalomból egyre inkább az a kép rajzolódik ki, hogy a spanyol kommunisták, a későbbi befeketítő legendákkal ellentétben, a mérséklet felé terelték volna a Népfront politikáját. Ezt a spanyol kommunista álláspontot azonban a Komintern és főleg az NKDV durva beavatkozása és „tisztogatásai” diszkreditálták, illetve magával rántották az SKP-t a terrorba. Mindenesetre egyre több szakmunka állítja, hogy éppen a fentiekből következően a köztársaság vereségének fő oka nem a nemzetközi tényező, hanem a Népfrontot alkotó erők egymás elleni küzdelme volt.⁹ Erre Harsányi Iván is számos adattal szolgál.

A kötet harmadik tematikus egységét a *diktatúra* problémája jelenti. Ezt magam is abban az értelmezési keretben szemlélem, amelyet Harsányi Iván könyvének címe sugall: a diktatúra nyilvánvalóan a spanyol periférikus lét jellegzetes terméke és megjelenési módja. Ezt a 16. században a külső forrásokból táplálkozó, „extrovertált” (az amerikai nemesfémből táplálkozó) abszolutizmus jelentette (Wittman), a 17. században, a kis Habsburgok korában már a *validos*, a teljhatalmú államminiszterek személyesítették meg. A 18. században pedig a *despotismo ilustrado* jelentette ugyanezt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a periférikus-félperifériás lét egyik jellegzetes sajátossága a diktatúra, illetve a *caudillismo* intézményesülése.

Harsányi Iván „diktatúratörténete” Napóleonnal kezdődik („Spanyolország két Napóleonja”), de a könyv fő témája Salazarnak, Portugália diktátorának, valamint Primo de Rivera és Francisco Franco diktatúrájának az elemzése. Érdekes, árnyalt, a katonai kérdéseket felvető, alternatívákat is tárgyaló fejezeteket olvashatunk. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy Harsányi Iván az első, aki a spanyol történelem kapcsán a magyar külügyi forrásokat igen nagy haszonnal dolgozta föl. 1945 után ez az első fontos pillanat, amikor a spanyol történelemhez magyar forrásokat is érdemben tudtunk felhasználni.

A spanyol diktatúra-tanulmányok két érdekes és fontos témát tárgyalnak. Egyfelől a Franco hatalomra kerülését megelőző alter-

⁹ Például Stanley G. PAYNE: *Por qué la República perdió la guerra?* Espasa, Madrid, 2010.

natívák bemutatása és a felső tisztikar főszereplőinek jellemzése izgalmas és ismeretlen részleteket oszt meg az olvasóval; másfelől Primo de Rivera és Franco diktatúrájának összevetését, az azonos és eltérő vonások kiemelését érdemes említeni. Természetesen ez az összevetés nagy óvatosságot igényel, hiszen míg Primo rendszere alig 7 évet élt meg, Franco diktatúrája 36 esztendő.

A különbségek persze nagyok, jelzi Harsányi Iván. Az fel sem merül, hogy Primo autokrata rendszeréről totális diktatúra lehetett volna, Primo személyisége is eltért Francóétól. Két megjegyzést mégis tennék az árnyalt, meggyőző elemzéshez. A katolikus egyházhoz való viszony a két diktatúrában eltérő, s ez a könyvben nem kapott kellő hangsúlyt. Primo de Rivera idején a katolikus egyház a rendszert támogatta ugyan, de nem fonódott vele össze úgy, mint a nemzeti katolicizmus Franco diktatúrájában. A másik megjegyzés inkább problémafelvetés: egyetértek azzal, hogy Primo de Rivera nem ideologikus jellegű, inkább praktikus-pragmatikus uralmi rendszert alakított ki, ahol a konzervatív irányzatok sem kapcsolódtak *közvetlenül* a rendszerhez. Tanulmányozásra érdemesnek tartanám ugyanakkor, hogy a spanyol pozitívizmus („rend és haladás”) és képviselői mennyiben támogatták a Primo-diktatúrát.

Különleges helyet foglal el a kötetben a 20. századi spanyol politikai konzervativizmusról szóló tanulmány. Ez a másfél évszázadot átölelő hosszmeteszlet történetírói bravúr. Érzékeny, árnyalt, az eltérő konzervatív felfogások finom megkülönböztetésével és formálódásával, egymáshoz való kapcsolataik feltárásával, a politikai hatalom, s különösen a Caudillo által összeterelt illetve erőszakkal egy táborba kényszerített irányzatok plasztikus bemutatásával tulajdonképpen egybefogja a 20. századot. Harsányi azt is feltárja, hogy ezek a konzervatív gondolatkörök hogyan modernizálódtak s lettek az új Spanyolország demokráciájának egyik fő erejévé. A spanyol konzervatív eszmetörténet tele van nagy személyiségekkel, s jól tette a szerző, hogy éppen Fraga Iribarne példáját említette, aki Franco miniszteréből a demokratikus 1978-as alkotmány egyik atyja és Galícia autonóm kormányának hosszú éveken át elismert, demokratikus elnöke lett.¹⁰

¹⁰ ANDERLE Ádám: Diktatúrából demokráciába: Manuel Fraga Iribarne. *Egyenlítő*, 2008/3.

A konzervativizmus folyamatos, megszakítások nélküli jelenléte a spanyol politikában és eszmetörténetben különleges jelenség az európai félperifériákon, különösen, ha a kelet-európai példákkal állítjuk szembe. Magam ugyanakkor hiányolom a konzervatív eszmerendszerben a pánhiszán gondolkörök 1930 előtti jellemzését. A szerző az 1930-as évekről szólva, az *Acción Española* folyóirat műhelyeiben született *hispanidadot*, tehát a pánhiszánizmus Franco által preferált, fasiszta változatát tárgyalja, miközben a pánhiszánizmus *hispanismó*ban megjelenő változata tartalmazza a 19. század végétől felmutatott konzervatív változatokat is. Példa lehetne erre a tanulmányban említett José María Pemán, aki egyik, a szerző által is elemzett beszédét éppen a Királyi Hiszán–Amerikai Akadémián mondta el 1923-ban. Primo diktatúrájának és külpolitikájának ugyanis ez a *hispanoamericanismo* volt az egyik alapvető jellegzetessége és iránya.

Az 1939 utáni Spanyolországról közölt tanulmányok két csoportba sorolhatók. A világháború utáni köztársasági remények és a francóista gazdaságpolitika, s nagyobb terjedelemben a spanyol demokratikus átmenet kérdései alkotják az első csoportot. Harsányi Iván írásainak második témaköre a magyar–spanyol kapcsolatokat és a magyar diplomácia Spanyolországgal kapcsolatos megfontolásait, híreit stb. mutatja be. Ez utóbbiak értékes, elmélyült levéltári forrásanyagot feltáró alapkutatások eredményei, a spanyol átmenetről szóló írásokban pedig erős a magyar demokratikus átmenettel való közvetlen és közvetett összehasonlítás szándéka, amint erre egy rövid írás címe is utal: A „spanyol analógia”.¹¹ Ám e tanulmányok olvastán erősödik a könyv más fejezeteinél is olykor megjelenő hiányérzetünk: sajnos, a szerző nem tette kellően mérlegre az általa is kutatott problémákkal kapcsolatosan egyre gazdagodó magyar szakirodalmat.

Ormos Mária említett recenziójában szól arról is, hogy a hazai érdeklődés, beleértve a szakmai-egyetemi fórumokat is, nagyon korlátozott, és hogy „az aktuális történettudományi horizont keletlenül szűk”. Ez a megállapítás a spanyol témákra és érdek-

¹¹ Hasonló címmel magam is írtam egy tanulmányt 1988-ban. Megjelent A spanyol analógia. A (francóista) pártállamtól a (juancarlista) pluralizmusig címmel. *Tiszatáj*, 1989/4. 51–61.

lődésre fokozottan érvényes, és nemcsak a történettudományi, de politikatudományi szférában is. Ha magyar vonatkozású probléma nemzetközi összevetésben kerül tárgyalásra, legtöbbször a francia, angol, német, esetleg olasz vonatkozásokat említik (ismerik) a szerzők. Miközben ezeknek az országoknak a világgazdaságban elfoglalt helyzetük, ebből következően történelmük is más koordináták között alakult, mint a közép-kelet-európai.

Legutóbb, a *HVG* 2011-es utolsó, összevont számában Kende Péter¹² a most formálódó orbáni rezsim lehetséges európai analógiáit keresi Horthy, Mussolini, Putyin és De Gaulle rendszerében – ám ezt nem találja meg. Magam azt hiszem, hogy a többünk által tanulmányozott „spanyol analógia” nem csak a demokratikus átalakulás kérdésében adhat összevetésre ösztönző lehetőségeket. Ez az analógia kiterjeszthető lehetne a Franco-diktatúra és a most formálódó autokratikus vonásokat mutató rendszer közötti párhuzamok vizsgálatára is. S egy komoly elemzés alighanem meglepő eredményeket, hasonlóságokat hozhatna.

Végül jöjjön a személyes hangú befejezést. Valamiképpen ugyanis mindannyian a most 82 éves Harsányi Iván tanítványai vagyunk. Olvasta kéziratainkat, olykor még „nulladik” változatban; dolgozataink opponense, kutatásainknak sokszor szakvezetője is volt. Magam például az 1980-as évtized elején lehettem az általa vezetett tanszék ösztöndíjasa hat hónapig. Fiatal kutatóink – dolgozzanak akár Szegeden, Pécsen, Veszprémben vagy Budapesten – kaptak tőle tanácsokat, élvezhették jóindulatát és szerkesztői pontosságának hasznát. Harsányi professzor ezért mindannyiunk munkájában, könyveiben, tanulmányaiban benne van, munkáink valamennyire az ő munkái is.

Anderle Ádám

¹² KENDE Péter: Magyar különút. *HVG*, 2011/51–52.